(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित न्यायनिर्णयाचे मराठीत भाषांतर)

प्रकाशनयोग्य

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात

फौजदारी अपील अधिकार क्षेत्र

फौजदारी अपील क्र. १२७७/२०१४

(विशेष परवानगी याचिका (फौ.) क्र. ९१२७ /२०१३)

अर्नेश कुमार ..... **अपीलार्थी**

विरुद्ध

बिहार राज्य आणि इतर. .... **उत्तरवादी**

<u>न्यायनिर्णय</u>

चंद्रमौली कृ. प्रसाद

भारतीय दंड संहिता, १८६० च्या कलम ४९८-अ (यापुढे भा. दं. वि. सं. म्हणून उल्लेख केला आहे) आणि हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६१ च्या कलम ४ नुसार याचिकाकर्त्याने त्याला अटक केली. भा. दं. वि. सं. चे कलम ४९८-अ अंतर्गत प्रदान केलेली कमाल शिक्षा तीन वर्षांपर्यंत कारावास आणि दंड आणि हुंडा बंदी कायद्याच्या कलम ४ नुसार जास्तीत जास्त शिक्षा दोन वर्षांपर्यंत कारावास आणि दंड अशा शिक्षेची तरतूद आहे.

याचिकाकर्ते प्रतिवादी क्रमांक २ श्वेता किरण यांचे पती आहेत. दि.१ जुलै २००७ रोजी त्यांच्यात विवाहसोहळा पार पडला. अटकपूर्व जामीन मिळवण्याचा त्याचा प्रयत्न अयशस्वी झाला आहे आणि म्हणूनच त्याने या विशेष अनुमती याचिका न्यायालयाचे दार ठोठावले आहे.

परवानगी मंजूर.

आठ लाख रुपये, एक मारुती कार, एक वातानुकूलित यंत्र, दूरचित्रवाणी संच आदींची मागणी तिच्या सासू आणि सासऱ्यांनी केली होती. ही वस्तुस्थिती अपीलकर्त्याच्या निदर्शनास आणून दिल्यावर त्याने आपल्या आईला पाठिंबा दिला आणि दुसऱ्या महिलेशी लग्न करण्याची धमकी दिली. हुंड्याची मागणी पूर्ण न केल्यामुळे तिला सासरच्या घरातून हाकलून दिले.

हे आरोप फेटाळताना, अपीलकर्त्याने अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करणे पसंत केले की जो अर्ज आधी मा. विद्वान सत्र न्यायाधीशांनी आणि त्यानंतर मा. उच्च न्यायालयाने फेटाळला होता.

अलीकडच्या काळात वैवाहिक वादात कमालीची वाढ झाली आहे. या देशात विवाहसंस्थेला खूप आदर आहे. भा. दं. वि. सं चे कलम ४९८-अ हे पती आणि त्याच्या नातेवाईकांच्या हातून महिलेला होणाऱ्या छळाच्या धोक्याचा सामना करण्यासाठी स्पष्ट उद्देशाने लागू करण्यात आले होते. कलम ४९८-अ हा दखल पात्र आणि अजामीन पात्र गुन्हा आहे, वस्तुस्थितीमध्ये या तरतुदीचा वापर असंतुष्ट बायकांकडून ढाल म्हणून वापरण्याऐवजी शस्त्र म्हणून वापरल्या जाण्याच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ झाली आहे कि काय अशी शंका

घेण्यास जागा निर्माण झाली आहे. छळ करण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे पती आणि त्याच्या नातेवाईकांना या तरतुदीनुसार अटक करणे. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, अंथरुणाला खिळलेले आजोबा आणि पतींचे आजी, अनेक दशके परदेशात राहणाऱ्या त्यांच्या बहिणींना अटक केली जाते. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो, गृह मंत्रालयाने प्रकाशित केलेले "भारतातील गुन्हे २०१२ सांख्यिकी" मध्ये भा. दं. वि. सं. च्या कलम ४९८-अ अंतर्गत गुन्ह्यासाठी २०१२ या वर्षात संपूर्ण भारतात १,९७,७६२ व्यक्तींना अटक करण्यात आली आहे. हे प्रमाण २०११ च्या तुलनेत ९.४% जास्त आहे. २०१२ मध्ये या तरतुदीअंतर्गत अटक करण्यात आलेल्यांपैकी एक चतुर्थांश म्हणजे ४७,९५१ महिला होत्या, ज्यावरून पतीच्या माता-भगिनींना त्यांच्या अटकेच्या जाळ्यात मोठ्या प्रमाणात सामील करण्यात आल्याचे दिसून येते. भारतीय दंड संहिता अंतर्गत केलेल्या गुन्ह्याखाली अटक केलेल्या एकूण व्यक्तींपैकी त्याचा वाटा ६% आहे. हे दंड संहितेच्या विविध कलमांखाली झालेल्या एकूण गुन्ह्यांपैकी ४.५. टक्के आहे, हे प्रमाण चोरी आणि इजा वगळता इतर कोणत्याही गुन्ह्यांपेक्षा जास्त आहे. भा. दं. वि. सं. चे कलम ४९८अ, अंतर्गत खटल्यांमध्ये आरोपपत्र दाखल होण्याचे प्रमाण ९३.६ टक्के इतके आहे, तर शिक्षा होण्याचे प्रमाण केवळ १५ टक्के आहे, जे सर्व प्रमुख प्रकरणामध्ये सर्वात कमी आहे. तब्बल ३,७२,७०६ खटले प्रलंबित आहेत, त्यापैकी सध्याच्या अंदाजानुसार, जवळपास ३,१७,००० प्रकरणे निर्दोष सुटण्याची शक्यता आहे.

अटकेमुळे व्यक्तीचा अपमान होतो, त्याचे स्वातंत्र्य संपुष्टात येते आणि त्याच्या चारित्र्यावर कायमचे डाग पडतात. कायद्याच्या निर्मात्यांना तसेच पोलिसांनाही हे माहीत आहे. कायदा बनवणारे आणि पोलिस यांच्यात द्वदव सुरू असून पोलिसांनी फौ. प्र. सं. मध्ये निहित आणि मूर्त स्वरूप असलेला तरतुदीतून धडा घेतलेला नाही, असे दिसते; सहा दशके स्वातंत्र्य

मिळूनही ते आपल्या वसाहतवादी प्रतिमेतून बाहेर आलेले नाहीत, ते अशा कायद्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात छळाचे, अत्याचाराचे साधन म्हणून करत आहेत आणि त्यामुळे ते निश्चितपणे जनतेचे मित्र मानले जात नाहीत. अटकेच्या कठोर शक्तीचा वापर करताना सावधगिरी बाळगण्याची गरज न्यायालयांनी वेळोवेळी सांगितली आहे परंतु अपेक्षित परिणाम मिळालेला नाही. अटकेची शक्ती त्याच्या अहंकाराला मोठा हातभार लावते तसेच त्याला आळा घालण्यात दंडाधिकारी यांचे अपयश ही मोठे आहे. एवढेच नाही तर अटकेचा अधिकार हा पोलिसांच्या भ्रष्टाचाराचा एक किफायतशीर स्त्रोत आहे. आधी अटक करून नंतर उर्वरित प्रक्रिया चालू करण्याची वृत्ती तिरस्करणीय आहे. संवेदनशीलतेचा अभाव असलेल्या किंवा तिरकस हेतूने वागणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्यांसाठी हे एक सुलभ साधन बनले आहे.

कायदा आयोग, पोलीस आयोग आणि या न्यायालयाने मोठ्या संख्येने निकाल देताना अटकेच्या अधिकाराचा वापर करताना व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि सामाजिक सुव्यवस्था यांच्यात समतोल राखण्याच्या गरजेवर भर दिला आहे. पोलिस अधिकारी अटक करतात कारण त्यांना असे वाटते की त्यांच्याकडे तसे करण्याचे अधिकार आहेत. अटकेमुळे स्वातंत्र्यावर गदा येते, अपमान होतो आणि कायमचे डाग पडतात, तेव्हा आपल्याला विचित्र वाटतं. आमचे असे मत आहे की गुन्हा अजामीनपात्र आणि दखलपात्र आहे आणि पोलीस अधिकाऱ्यांसाठी कायदेशीर कृती आहे म्हणून केवळ अटक केली जाऊ नये, असे अटक करण्याच्या अधिकार असणे ही एक बाजू असली तरी ते वापरण्याचे औचित्य वेगळे आहे.अटक करण्याच्या अधिकाराव्यतिरिक्त, पोलिस अधिकारी त्याची कारणे सिद्ध करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. एखाद्या व्यक्तीवर केलेल्या गुन्ह्याच्या आरोपावरून नित्यक्रमाने एखाद्या व्यक्तीला अटक करता येत नाही. आरोपाच्या सत्यतेबाबत काही चौकशीनंतर वाजवी समाधान

मिळाल्याशिवाय कोणतीही अटक केली जाऊ नये, हे पोलिस अधिकाऱ्यासाठी विवेकपूर्ण आणि शहाणपणाचे ठरेल. अशी कायदेशीर वस्तुस्थिती असूनही विधीमंडळाला कोणतीही सुधारणा करता आलेली नाही. अटक होण्याचे प्रमाण कमी झालेले नाही. शेवटी संसदेला हस्तक्षेप करावा लागला आणि १७७ व्या हस्तक्षेपाच्या शिफारशीनुसार आणि सन २००१ मध्ये सादर झालेल्या विधी आयोगाच्या १७७ व्या अहवालाच्या शिफारशीनुसार फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे कलम ४१ (थोडक्यात 'फौ. प्र. सं.') सध्याच्या स्वरूपात अधिनियमित केले गेले. हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की कायदा आयोगाने १९९४ मध्ये सादर केलेल्या १५२ व्या आणि १५४ व्या अहवालात अशी शिफारस केली होती. अटकेशी संबंधित सुधारणांमध्ये प्रमाणाचे मूल्य समाविष्ट आहे. सध्याच्या अपील मध्ये आम्ही ज्या गुन्ह्याशी संबंधित आहोत, त्यामध्ये जास्तीत जास्त शिक्षेची तरतूद आहे जी सात वर्षांपर्यंत कारावासाची व दंड अशी दिली जाऊ शकते. फौ. प्र. सं. चे कलम ४१(१)(ब) , जे उद्देशासाठी संबंधित आहे ते खालीलप्रमाणे वाचते. :

" पोलिस वॉरंटशिवाय केव्हा अटक करू शकतात.-

(१) कोणताही पोलिस अधिकारी दंडाधिकाऱ्यांच्या आदेशाशिवाय आणि वॉरंटशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला अटक करू शकतो -

(अ) x x x x x x x

(ब) ज्याच्या विरुद्ध वाजवी तक्रार केली गेली आहे, किंवा विश्वासार्ह माहिती प्राप्त झाली आहे, किंवा वाजवी शंका आहे की त्याने एक दखलपात्र गुन्हा केला आहे ज्यामध्ये सात

वर्षांपेक्षा कमी किंवा सात वर्षांपर्यंत कारावासाची तसेच दंडासह किंवा दंडा शिवाय शिक्षा देता येऊ शकते आणि जर खालील अटी होत असल्यास, म्हणजे:-

(i) x x x x

(ii) पोलीस अधिकारी यांना अशी खात्री होईल की अशी अटक आवश्यक आहे -

अ) अशा व्यक्तीला पुढील कोणताही गुन्हा करण्यापासून रोखण्यासाठी; किंवा

क) अशा व्यक्तीला गुन्ह्याचा पुरावा गायब होण्यापासून किंवा अशा पुराव्याशी कोणत्याही प्रकारे छेडछाड करण्यापासून रोखण्यासाठी; किंवा

ड) अशा व्यक्तीला खटल्यातील तथ्यांशी परिचित असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला प्रलोभन, धमकी किंवा वचन देण्यापासून प्रतिबंधित करणे जेणे करून त्याला अशी तथ्ये न्यायालयाला किंवा पोलिस अधिकाऱ्याला उघड करण्यापासून परावृत्त करता येईल; किंवा

इ) जोपर्यंत अशा व्यक्तीला अटक केली जात नाही तोपर्यंत, आवश्यकतेनुसार न्यायालयात त्याची उपस्थिती सुनिश्चित केली जाऊ शकत नाही, आणि पोलीस अधिकारी अशी अटक करताना त्याची कारणे लिखित स्वरूपात नोंदवतील : परंतु, या पोटकलमच्या तरतुदींनुसार एखाद्या व्यक्तीच्या अटकेची आवश्यकता नसलेल्या सर्व प्रकरणांमध्ये, पोलीस अधिकाऱ्याने, अटक न करण्याची कारणे लेखी स्वरूपात नोंदवावीत.

x x x x x

उपरोक्त तरतुदीच्या साध्या वाचनावरून, हे स्पष्ट होते की एखाद्या गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तीला ज्या गुन्ह्यामध्ये सात वर्षांपेक्षा कमी कालावधीसाठी कारावासाची शिक्षा होऊ शकते

किंवा दंडासह किंवा त्याशिवाय सात वर्षांपर्यंत असू शकते, अशा व्यक्तीने वर नमूद केल्याप्रमाणे दंडनीय गुन्हा केला आहे ह्याचे केवळ समाधान झाले म्हणून पोलीस अधिकारी अटक करू शकत नाही. अशा व्यक्तीला पुढील कोणताही गुन्हा करण्यापासून रोखण्यासाठी अशी अटक आवश्यक आहे; किंवा प्रकरणाच्या योग्य तपासासाठी; किंवा आरोपीला गुन्ह्याचा पुरावा गायब होण्यापासून रोखण्यासाठी; किंवा अशा पुराव्याशी कोणत्याही प्रकारे छेडछाड करणे; किंवा अशा व्यक्तीला कोणतेही प्रलोभन करण्यापासून रोखण्यासाठी, साक्षीदाराला धमकी देणे किंवा वचन देणे जेणेकरुन त्याला न्यायालय किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला अशी तथ्ये उघड करण्यापासून परावृत्त करता येईल; किंवा जोपर्यंत अशा आरोपीला अटक केली जात नाही तोपर्यंत त्याची न्यायालयात हजेरी आवश्यक असेल तेव्हा तो हजर असेल याची खात्री करता देता येत नाही.

असे निष्कर्ष आहेत, जे तथ्यांच्या आधारे असू शकतात. कायद्याने पोलीस अधिकाऱ्याला वस्तुस्थिती सांगणे आणि कारणे लिखित स्वरुपात नोंदवणे बंधनकारक आहे. ज्यामुळे त्याला अटक करताना वरीलपैकी कोणत्याही तरतुदींचा समावेश असलेल्या निष्कर्षापर्यंत पोहोचता आले कायद्यानुसार पोलीस अधिकाऱ्यांनी अटक न करण्यामागची कारणे लेखी नोंदवणे आवश्यक आहे. पोलिस अधिकाऱ्यांनी अटके करणे पूर्वी स्वतःला प्रश्न विचारला पाहिजे, अटक का? त्याची खरोखर गरज आहे का? ती कोणता उद्देश पूर्ण करेल? त्यातून कोणता उद्देश साध्य होईल? या प्रश्नांची उत्तरे दिल्यानंतर आणि वर नमूद केल्याप्रमाणे एक किंवा इतर अटी पूर्ण झाल्यावरच अटकेचे अधिकार वापरावे लागतील. दंडामध्ये, अटक करण्यापूर्वी प्रथम पोलीस अधिकाऱ्यांना माहिती आणि सामग्रीच्या आधारावर विश्वास ठेवण्याचे कारण असावे की आरोपीने गुन्हा केला आहे.

याशिवाय, पोलीस अधिका-याने आणखी समाधानी असणे आवश्यक आहे की फौ. प्र. सं. च्या कलम ४१ च्या खंड (१) च्या (अ) ते (इ) पर्यंत उपकलमांद्वारे कल्पना केलेल्या एक किंवा अधिक हेतूंसाठी अटक करणे आवश्यक आहे.

पोलिसांनी वॉरंटशिवाय अटक केलेल्या आरोपीला भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २२(२) आणि फौ. प्र. सं. च्या कलम ५७, नुसार अनावश्यक विलंब न करता दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करण्याचा घटनात्मक अधिकार आहे आणि प्रवासासाठीचा आवश्यक वेळ वगळून २४ तासांपेक्षा जास्त कोणत्याही परिस्थितीत नाही. एखाद्या प्रकरणाच्या तपासादरम्यान, फौ. प्र. सं. चे कलम १६७ अन्वये अधिकाराचा वापर करून दंडाधिकाऱ्याने प्राधिकृत केल्यावरच आरोपीला २४ तासांपेक्षा जास्त काळ स्थानबद्धत ठेवता येईल. स्थानबद्धतेला अधिकृत करण्याचे अधिकार हे अत्यंत गंभीर कार्य आहे. हे नागरिकांच्या मुक्ततेवर व स्वातंत्र्यावर परिणाम करते आणि ते अत्यंत सावधगिरीने वापरणे आवश्यक आहे. आमचा अनुभव सांगतो की तो ज्या गांभीर्याने वापरायचा आहे त्या गांभीर्याने वापरला जात नाही. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, स्थानबद्धतेला नियमित, अनौपचारिक आणि कदर न करता अधिकृत केले जाते. दंडाधिकारी यांनी फौ. प्र. सं. चे कलम १६७ , अंतर्गत स्थानबद्धतेला अधिकृत करण्यापूर्वी, त्याला प्रथम समाधान वाटले पाहिजे की केलेली स्थानबद्धता कायदेशीर आहे आणि कायद्यानुसार आहे आणि स्थानबद्धता केलेल्या व्यक्तीचे सर्व घटनात्मक अधिकार पूर्ण झाले आहेत. जर पोलीस अधिकाऱ्याने केलेली स्थानबद्धता फौ. प्र. सं. चे कलम ४१ च्या संहितेनुसार, आवश्यकतांची पूर्तता करत नसेल तर दंडाधिकाऱ्यांचे कर्तव्य आहे की त्या आरोपीच्या स्थानबद्धतेला पुढे अधिकृत न करता आरोपीला सोडावे आणि स्थानबद्धते साठी त्याचे निष्कर्ष आणि त्या बदल्यात दंडाधिकाऱ्यांना हे पटले पाहिजे की फौ. प्र. सं. चे कलम

४१ अंतर्गत स्थानबद्धतेसाठी पूर्वअट पूर्ण झाली आहे आणि त्यानंतर मात्र तो आरोपीला स्थानबद्धता करण्यास अधिकृत करेल. दुसऱ्या शब्दांत, जेव्हा एखाद्या आरोपीला दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केले जाते, तेव्हा अटक करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याने दंडाधिकाऱ्यांसमोर तथ्ये, कारणमिंमासा सादर करणे आवश्यक असते. स्थानबद्धतेला अधिकृत अभिलेख सादर करण्यापूर्वी दंडाधिकारी स्वतःचे समाधान नोंदवतील, ते स्थानबद्धता असू शकते परंतु उक्त समाधान सदर आदेशातून प्रतिबिंबित झाले पाहिजे. हे कधीही पोलीस अधिकाऱ्याच्या स्वतःच केलेल्या कथनावर आधारित असू शकत नाही, उदाहरणार्थ, अशा व्यक्तीला पुढील गुन्हा करण्यापासून रोखण्यासाठी किंवा प्रकरणाचा योग्य तपास करण्यासाठी किंवा आरोपीला पुराव्यांशी छेडछाड करण्यापासून किंवा प्रलोभन करण्यापासून रोखण्यासाठी अटक करणे आवश्यक आहे असे पोलीस अधिकाऱ्याला वाटत असल्यास, पोलीस अधिकाऱ्याने दंडाधिकाऱ्यांना तथ्ये, कारणमिंमासा आणि पुरावे सादर करावे, ज्याच्या आधारे पोलीस अधिकारी निष्कर्षापर्यंत पोहोचला होता. दंडाधिकारी आरोपीला स्थानबद्धता करण्यास अधिकृत करताना दंडाधिकारी ज्याचे अवलोकन करतील त्यांनी त्यांचे समाधान झाल्याचे लेखी नोंदविल्यानंतरच ते आरोपीच्या स्थानबढतेला अधिकृत करतील. दंडाच्या स्वरूपात, जेव्हा एखाद्या संशयिताला स्थानबद्धता केली जाते आणि स्थानबद्धता करण्यास अधिकृत करण्यासाठी दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केले जाते, तेव्हा दंडाधिकाऱ्यांनी स्थानबद्धतेसाठी विशिष्ट कारणमिंमासा नोंदवली गेली आहेत की नाही या प्रश्नाचे उत्तर दिले पाहिजे आणि तसे असल्यास, सकृतदर्शनी ती कारणमिंमासा संबंधित आहे आणि दुसरे म्हणजे वर नमूद केलेल्या एक किंवा इतर अटी आकर्षित केल्या आहेत असा वाजवी निष्कर्ष पोलिस अधिकारी काढू शकतो. या मर्यादेपर्यंत दंडाधिकारी न्यायालयीन छाननी करतील.

दुसरी तरतूद फौ. प्र. सं. चे कलम ४१ (१), अनावश्यक अटक टाळण्यासाठी किंवा आरोपीवर मोठ्या प्रमाणात अटकेची धमकी देणे आवश्यक आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहिता (दुरुस्ती) कायदा, २००८

(२००९ चा कायदा ५ च्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केलेले कलम ४१,

अ जे या संदर्भात संबंधित आहे ते खालीलप्रमाणे आहेः)

४१अ. पोलिस अधिकाऱ्यासमोर हजर राहण्याची सूचना.- - (१) कलम ४१ च्या उपकलम (१) मधील तरतुदींनुसार एखाद्या व्यक्तीला अटक करण्याची आवश्यकता नसलेल्या सर्व प्रकरणांमध्ये, ज्या व्यक्तीविरुद्ध वाजवी तक्रार केली गेली आहे, किंवा विश्वासार्ह माहिती प्राप्त झाली आहे किंवा त्याने दखलपात्र गुन्हा केला आहे असा वाजवी संशय आहे, अशा व्यक्तीस नोटीस जारी करून त्याच्यासमोर किंवा नोटीसमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे इतर ठिकाणी हजर राहण्याचे निर्देश देईल.

(२) जेथे अशी नोटीस कोणत्याही व्यक्तीला जारी केली जाते, त्या व्यक्तीचे कर्तव्य आहे की त्याने नोटीस मधील अटींचे पालन करावे.

(३) जर अशी व्यक्ती नोटिशीचे पालन करते आणि त्याचे पालन करत राहते, तर नोटीसमध्ये नमूद केलेल्या गुन्ह्याच्या संदर्भात , त्याला अटक केली जावी असे पोलिस अधिकाऱ्याचे मत असल्याखेरीज, नोटीसमध्ये नमूद केलेल्या गुन्ह्याच्या संदर्भात त्याला अटक केली जाणार नाही.

(४) अशा व्यक्तीने, कोणत्याही वेळी, नोटीसच्या अटींचे पालन करण्यात अयशस्वी झाल्यास किंवा स्वत:ची ओळख सांगण्यास तयार नसल्यास, पोलीस अधिकारी, या संदर्भात सक्षम न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांच्या अधीन राहून, अटक करू शकतो.

उपरोक्त तरतूद हे स्पष्ट करते की फौ. प्र. सं. चे कलम ४१ (१) , अंतर्गत एखाद्या व्यक्तीला अटक करणे आवश्यक नसलेल्या सर्व प्रकरणांमध्ये, पोलीस अधिकाऱ्याने आरोपीला विनिर्दिष्ट ठिकाणी आणि वेळी त्याच्यासमोर हजर राहण्याचे निर्देश देणारी नोटीस बजावणे आवश्यक आहे. कायद्याने अशा आरोपीला पोलिस अधिकाऱ्यासमोर हजर राहणे बंधनकारक केले आहे आणि पुढे असे आदेश दिले आहेत की जर असा आरोपी नोटीशीच्या अटींचे पालन करत असेल परंतु जर पोलिस कार्यालयाचे मत असेल की त्याला अटक करणे आवश्यक आहे तर त्याला कारण नोंदवल्या शिवाय अटक करता येणार नाही. या टप्प्यावरही फौ. प्र. सं. चे कलम ४१ अंतर्गत अटकेसाठी नमूद केलेल्या अटींचे पालन करावे लागेल आणि वरीलप्रमाणे दंडाधिकाऱ्यांकडून त्याची छाननी केली जाईल.

आमचे मत आहे की फौ. प्र. सं. चे कलम ४१, मधील तरतुदी जे पोलिस अधिकाऱ्यांना दंडाधिकाऱ्यांच्या आदेशाशिवाय आणि वॉरंटशिवाय आरोपीला अटक करण्याचा अधिकार देतात,

त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली गेली, तर पोलिस अधिकाऱ्यांनी जाणूनबुजून किंवा अनावधानाने केलेली चूक पूर्ववत केले जाईल आणि अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी न्यायालयात येणाऱ्या प्रकरणांची संख्या लक्षणीयरीत्या कमी होईल आम्ही यावर जोर देऊ इच्छितो की अटक अंमलात आणण्यासाठी फौ. प्र. सं. चे कलम ४१, मध्ये समाविष्ट असलेल्या

सर्व किंवा बहुतेक कारणे केस डायरीमध्ये यांत्रिकरित्या पुनरावृत्ती करण्याची पद्धतीपासून परावृत्त केले पाहिजे आणि ही पद्धत बंद केली पाहिजे.

या निकालात आमचा प्रयत्न आहे की पोलिस अधिकाऱ्यांनी आरोपींना विनाकारण स्थानबद्धत करू नये आणि दंडाधिकाऱ्यांनी त्यांना आकस्मिक आणि यांत्रिकपणे स्थानबद्धत करण्यास अधिकृत करू नये. आम्ही वर जे आदेश केले आहे ते सुनिश्चित करण्यासाठी, आम्ही खालील दिशानिर्देश देतोः

(१) भा. दं. वि. सं. चे कलम ४९८-अ अन्वये गुन्हा दाखल झाल्यावर आपोआप अटक करू नये, परंतु फौ. प्र. सं. चे कलम ४१, मधील उपरोक्त दिलेल्या मापदंडांतर्गत अटक करण्याच्या आवश्यकतेबद्दल स्वतःचे समाधान करण्यासाठी सर्व राज्य सरकार नी आपल्या पोलीस अधिकाऱ्यांना सूचना द्याव्यात ;

(२) सर्व पोलिस अधिकाऱ्यांना कलम ४१ (१) (ब) (ii) अंतर्गत विनिर्दिष्ट उपखंड असलेली तपासणी यादी प्रदान केली जावी ;

(३) पोलिस अधिकारी योग्यरित्या दाखल केलेली तपासणी यादी पाठवेल आणि आरोपीला पुढील स्थानबद्धतेसाठी दंडाधिकाऱ्यांसमोर पाठवताना/ हजर करताना अटकेची कारणे आणि पुरावे सादर करेल.

(४) दंडाधिकारी आरोपींच्या स्थानबद्धतेला अधिकृत करताना पोलिस अधिकाऱ्याने सादर केलेल्या अहवालाचा उपरोक्त अटींनुसार अभ्यास करतील आणि त्याचे समाधान नोंदवल्यानंतर स्थानबद्धता अधिकृत करतील;

(५) आरोपीला अटक न करण्याचा निर्णय, खटला सुरू झाल्याच्या तारखेपासून दोन आठवड्यांच्या आत दंडाधिकाऱ्यांकडे एक प्रतीसह पाठवावा, ज्याची लेखी नोंद करण्याच्या कारणास्तव जिल्ह्याच्या पोलिस अधीक्षकांनी मुदतवाढ द्यावी.

(६) फौ. प्र. सं. चे कलम ४१अ नुसार आरोपींना खटला सुरू झाल्याच्या तारखेपासून दोन आठवड्यांच्या आत हजर होण्याची नोटीस दिली जावी, जी लिखित स्वरूपात नोंदवण्याच्या कारणास्तव जिल्ह्याच्या पोलीस अधीक्षकांद्वारे वाढविली जाऊ शकते;

(७) उपरोक्त निर्देशांचे पालन करण्यात अयशस्वी झाल्यास संबंधित पोलीस अधिकाऱ्यांना विभागीय कारवाईसाठी जबाबदार धरण्याव्यतिरिक्त, त्यांना प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र असलेल्या उच्च न्यायालयासमोर न्यायालयाचा अवमान केल्याबद्दल शिक्षेला ही जबाबदार धरले जाईल.

(८) संबंधित न्यायदंडाधिकाऱ्यांनी उपरोक्त कारणे न नोंदवता स्थानबद्धता करण्यास अधिकृत केल्यास ते योग्य त्या उच्च न्यायालयाकडून विभागीय कारवाई होणेस जबाबदार असतील.

आम्ही त्वरित यामध्ये समाविष्ट करतो की, वरील निर्देश केवळ भा. दं. वि. सं. च्या कलम ४९८-अ किंवा हुंडाप्रतिबंधक कायद्याच्या कलम ४ मधील प्रकरणांनाच लागू होणार नाहीत, तर अशा प्रकरणांमध्येही लागू होतील ज्यामध्ये गुन्ह्यास सात वर्षांपेक्षा कमी किंवा सात वर्षांपर्यंत च्या कारावासाची शिक्षा होऊ शकते; मग ते दंडासहित असेल किंवा दंडविना असेल.

आम्ही निर्देश देतो की या निकालाची प्रत मुख्य सचिवांना तसेच सर्व राज्य सरकारे आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे पोलीस महासंचालक आणि सर्व उच्च न्यायालयांचे रजिस्ट्रार जनरल यांना पुढे पाठवण्यासाठी आणि त्याचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी पाठवावे.

३१ ऑक्टोबर २०१३ च्या आदेशान्वये या न्यायालयाने अपीलकर्त्याला काही अटींवर तात्पुरता मंजूर केलेला जमीनचा आदेश कायम करतो. परिणामी, ३१ ऑक्टोबर २०१३ रोजीचा आमचा उपरोक्त आदेश कायम करून आम्ही या अपीलला उपरोक्त निर्देशांसह परवानगी देतो.

...........न्या. (चंद्रमौली कृ. प्रसाद)

...........न्या. (पिनाकी चंद्र घोष)

नवी दिल्ली,
२ जुलै २०१४.

****

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x